

В Народна република България високо ценят труда на прогресивните дейци от 60—70-те години. Затова време е да бъде ликвидиран неисторическият подход както в оценката на просветителството като цяло, така и на двете му направления. Разбира се, не е нужно да се украсява либерализмът или да се слива просветителството с марксизма.

Ние ще завършим изложението на поставения проблем със следните изводи:

1. Просветителството в България не е реакционна идеология. То не бива да бъде противопоставяно на революционната идеология.

2. В България през 60—70-те години на XIX век съществуват различни форми на просветителството. Революционните демократи са най-прогресивните просветители, те отразяват интересите на народните маси. Те са водили борба с буржоазното просветителство, което не е било еднородно, а представлява различните нюанси на либералната мисъл.

3. Неправилно и неоснователно е да се отхвърля напълно и либералното просветителство. Когато критикуваме слабите, реакционните му страни, трябва да умеем да виждаме онова положително, което направиха неговите най-добри представители като П. Р. Славейков и Д. Войников, В. Стоянов и М. Дринов, Н. Бончев и Т. Икономов и други в областта на просветата на народа; онова, което влезе в прогресивната българска култура.

БОНЮ СТ. АНГЕЛОВ

КЪМ ВЪПРОСА ЗА РОДНОТО МЯСТО НА ПАИСИЙ

За родното място на Паисий Хилендарски е писано извънредно много — изказвали са се наши видни учени, писатели, публицисти, учители. Писанията, поместени предимно във вестници, се появяват във връзка с чествуване 150-годишнината на „История славяноболгарская“ през 1912 г., а по-късно по повод на нашумялото Кралевдолско предание (от 1923 г. насам). Изхождайки от езика на Паисиевата история по нейния Софрониев препис от 1765 г. пръв проф. М. Дринов в българската научна литература изказва мнение, че Паисий произхожда от Разложко-Горноджумайския край или от македонските покрайнини на Самоковската епархия. Междувременно се появяват отделните предания за родното място на Паисий: Доспейско, Ральовско, Беловско, Банско, Разловско, Лавриотско, събрно светогорско. Всяко от тях има свои горещи защитници (подробно вж. проф. Йорд. Иванов, История славяноболгарская, София, 1914, стр. XII—XIX). По тоя въпрос проф. Йорд. Иванов обобщава: „Едни от тия вести имат несъмнена книжовна подкладка, а други изхождат от долъвени спомени за някой светогорец и отнесени към Паисия. Дъкато не се обяват понадеждни данни и писани известия, речените вести не могат да се признаят от науката и ще си останат само като „предания“, толкова повече дето те често си противоречат едно на друго, пък и не се схождат с познатите положителни сведения за Паисия“ (стр. XII).

Най-късно възниква Кралевдолското предание, лансирано от дългогодишния гимназиален учител В. П. Кралевски (в. Независимост, 1923 г., бр. 745, 772). Кралевски е извънредно активен в тази насока — пише доста статии в списания и вестници (напр. в сп. Пролом, 1923, бр. 17, в. Пряпорец, 1924, бр. 48, сп. Родна реч, V, 1930, кн. 6, г. VII, кн. 1; сп. Отец Паисий, 1929, кн. 1; в. Литературен глас, 1930, бр. 69 и др.). Заслужават внимание статиите му „Невероятностите“ около родното място на отец Паисий Хилендарски“ (в. Знаме, 12. XII. 1930) и „Още нещо по „не-

вероятностите“ за родното място на отец Паисия Хилендарски“ (в. Знаме, 1931, бр. 96—100). Твърде активен е той и след публикуването на статиите на проф. Йорд. Иванов, с които се дава научна обосновка на банското предание. Такива са напр. статиите му: „Още за родното място на отца Паисия Хилендарски“ (в. Дневник, 16—17. III. 1938 г.); „Историческите и езикови факти, а не местният патриотизъм посочиха родното място на отец Паисий от зад Рила към Витоша“ (в. Шоп, 1938, бр. 79, стр. 5); „Хаджи Паисия“ от Банско не може да е историческия отец Паисий“ (в. Шоп, същия брой, стр. 6).

Към него се присъединяват и други културни дейци, напр. Ем. Попдимитров, За родното място на отец Паисий (в. Шоп, 1938, бр. 79); Д. Кацев-Бурски, Хаджи Паис от Банско не е отец Паисий историкът (в. Шоп, същия брой, стр. 3—4; в. Дневник, 1938, бр. 11481); Ст. Чилингиров, Света гора и Кралев дол (Принос към въпроса за родното място на отца Паисия — спец. брой „Паисиев лист“, ред. Ст. Чилингиров. София, 27. IX. 1937 г., стр. 3); Ив. Люлински (в. Шоп, 1930, бр. 20) и др. Кралевдолското предание дори бе санкционирано с доклад на една официална комисия (Тотев, Ив. Снегаров, Цветанов), която е разследвала преданията за Паисий (вж. в. Народен страж от 15. XII. 1923; Паисиев лист. София, 27. IX. 1937 г.). Но въпреки голямата пропаганда и това предание не можа да се закрепи в науката — то аргументирано бе оборено от акад. Юрдан Трифонов в неговото крайно добросъвестно проучване „Кралевдолски Паисовци и явяването за техни роднински връзки с отца Паисия Хилендарски“ (Сп. БАН, кн. LVI, 1937, стр. 89—139). След подробен анализ на предания и исторически вести Трифонов заключава: „И така нашите издирвания ни довеждат до заключение, че поп Паисий от Кралевдолското предание не е историческият отец Паисий и че въпросът за родното място на последния си остава все още нерешен, както беше и преди 1923 год.“ (стр. 139).

Доста активни са били и привържениците на Доспейското (Самоковското) предание (Хр. Марков, Хр. Семерджиев, Ив. П. Кепов, В. Захариев и др.). Публикациите на някои от тях се явяват като противодействие срещу появилото се и широко пропагандирано в печата Кралевдолско предание. Ще отбележа само някои по-важни статии: Хр. Семерджиев, Родното място на отца Паисия (в. Ден, бр. 2805 от 28. IV. 1912 г.); Хр. Марков, Пак за родното място на Паисий Хилендарски (в. Самоков, 1938, бр. 91, стр. 3); В. Захариев, По стъпките на отец Паисий в Света гора (в. Самоков, 1940, бр. 400, стр. 1—2); Славчо Ангелов, Един важен въпрос, който чака своето разрешение (в. Самоков, 1938, бр. 191, стр. 3) и др.

Нов етап в развитието на спора около родното място на Паисий се получи с появата на статиите на нашия виден учен, историк на старобългарската литература проф. Йордан Иванов. Отдавна занимаващ се с проблеми около живота и творчеството на Паисий, постоянно дирещ нови вести, свързани с него, последователно той публикува статиите: „Ново известие за Паисиевия брат Лаврентий“ (в. Мир, 1934, бр. 10232—Паисиев лист. София, 1937 г.); „Родното място на отца Паисия се установява. Край на един продължителен спор“ (в. Зора, 1938, бр. 5591) и „Родът на отца Паисия“ (в. Зора, 1938, бр. 5596).

Банското предание съществува отдавна — за него първо в научната литература заговорва митрополит Теодосий (в. Софийска вечерна поща, 11 май 1912 г., в. Мир, 1912, бр. 3534). За него пишат още Ив. Т. Петканчин (в. Мир, 1912, бр. 3599; в. Слово, 1935, бр. 4048), Никола п. Филипов (ср. Отец Паисий, 1935, кн. 6), К. Г. Молеров (Македонски преглед, 1934 г.), В. Ил. Лингор (в. Мир, 1936, бр. 11164), Д. Г. Молеров и др.

Статиите на проф. Йордан Иванов укрепват позициите на Банското предание, понеже той беше учен с огромен авторитет. Явяват се нови статии, в които се популяризират или отстояват неговите открития. Твърде важна и ценна е статията напр. на Г. Клисаров „Дказани и опровергани вести за Паисия“ (Отец Паисий. Възпоменателен брой. София, 27. IX. 1938, стр. 11). Отгогава именно Банското предание не е само пре-

дание, а стана като че ли абсолютно научно доказана теза, почна вече съвсем определено, без всякакви уговорки да се казва, че Паисий Хилендарски е родом от Банско. Това мнение възприемат някои наши учени и след Девети септември, то навлиза в учебници, популярни статии и пр. Съвсем естествено е, че най-активни в това отношение са културни дейци от Банско, които, както вече казах, водят спор с най-новите претенденти за Паисий — привържениците на Кралевдолското предание. След като прави хубав преглед на отделните предания, използвайки въпросните статии на проф. Йордан Иванов, през 1938 г. Георги Клисаров заключава: „Големият въпрос, който интересуваше българския народ — за родното място и где е погребан създателят на новобългарската историография и книжнина — днес е приключен. Публикуваните материали от проф. Йордан Иванов, който разкри много важни документи и паметници от миналото на нашия народ, установяват по безспорен начин, въпреки любителския отпор на създателите на предания, че Неофит Рилски е казал истината“.

Но така ли стои въпросът в действителност? Можем ли днес, въпреки приведената аргументация на проф. Йордан Иванов, твърдо да считаме Банско за родно място на Паисий? Все още не е ли прибързано да приемаме, че Паисий е от Банско, макар тъй вече да не е предание, а научна теза? Наистина ли този въпрос „днес е приключен“? Въпреки да считам, че сам по себе си въпросът не е толкова важен (по-важно е самото дело на Паисий, ролята на неговата пламенно написана българска история), аз бих желал да приведа някои съображения по него. Въпрочем, повод за това ми даде статията на другаря Сл. Ангелов „Въпросът е все още открит“ (в. Отечество фронт, 1962, бр. 5397, стр. 4). Да, наистина въпросът е „все още открит“. Такова резервирано отношение Сл. Ангелов заема още през 1938 г. в статията си „Един важен въпрос, който чака своето разрешение“ (в. Самоков, 1938, бр. 191). Аз също споделям изказаната тук и в други статии мисъл, че при решаването на въпроса за родното място на Паисий не бива да се избързва, докато не се намерят документи, повече и по-пряко свързани с Паисий.

С изключение на статиите на проф. Йордан Иванов, почти всички други публикации, бранеци Банско като родно Паисиево място, си служат не с исторически писмени вест, а използват разни предания и спомени на стари банскалии (вж. Ал. Чучулайн, Кочо Г. Молеров, Власи Ил. Лингор, Д. Г. Молеров, Ник. п. Филипов — Отец Паисий. Възпоменателен брой, 1938). Освен в Банско, потомци от рода на Паисий, известни под име Баановци, и преселници от тях имало в Копривница, Троян и др. В Троян те получили дори прозвище Папазовци. Светското име на Паисий било Стоян Баханов, много интелигентен и смел човек. Ще приведа само един малък цитат колкото да се види характерът на тези легенди, които сами по себе си са нещо хубаво, защото говорят за обаянието на Паисиевата личност, за неговата известност. Никола п. Филипов така предава част от разказа на дядо Йонко от Банско:

„По това време из улицата минавал един много стар човек, подпирайки се с тояга.

— Познаваш ли тоя човек, що мина сега? — попитал дядо Георги.

— Не, не го познавам — отговорил Йонко.

— Слушай сега какво ще ти кажа — казал дядо Георги. — Тоя човек се казва Тодор Баханов, братов син на Паисия в Хилендарският манастир. На Паисия името било Стоян Баханов. Бил е кираджия с коне, па после станал керван-башия, карал памук до Пеща, па и до Виена. От Драма та до Пеща всеки го познавал. Веднаж, когато бил към Пеща, разложкият субаша похитил сестра му, много хубава мома. Тя не могла да понесе тоя срам и една нощ излязла от къщи, отишла в близката валявица и се удавила.

Когато се върнал Стоян от Пеща и разбрал за случилото се със сестра му, пресрещнал някъде насаме субашата и го убил с бравда. От тоя час и забягнал“.

Но да оставим преданията — те, по думите на проф. Йордан Иванов, достоверност получават само когато са подкрепени от „по-надеждни данни и писмени известия“. С какви писмени данни си послужи сам проф. Иванов, за да обоснове отдавна лансираното Банско предание? Ще предам основните мисли на трите му статии, в които вид-

ният български учен свързва посочени от самия Паисий данни с вести, почерпени от други писмени документи. В първата си статия „Ново известие за Паисиевия брат Лаврентия“ (в. Мир, 1934, бр. 10232, стр. 3; Паисиев лист, 1937 г.) той пише:

„Тия дни, при една своя научна обиколка из покрайнините Грахово (Брезнишко) и Знеполе (Трънско), попаднах между друго и на едно ново известие за Лаврентия. То се заключава в една бележка, поместена в печатан руски църковнославянски сборник с неделни поучения, сега в Билинския манастир св. Архангел. От нея се научаваме, че през 1765 г. хилендарецът Лаврентий бил духовник в София и че той бил продал речения сборник за 17 гроша на абаджиията Илия, а тоя последният подарил книгата да служи в ссфийската църква Мали св. Никола, която се намира в кожухарската чаршия, при сегашния пасаж Св. Никола“.

Поместената в тази печатна книга бележка има такова съдържание: „Сие светое евангелие приложи многогрешный Илия Абаджиия. Купи го от духовника Лаврентия Хилендарец за 17 гроша, та го хариза у свети Николае. . . чершия. 1765, мартъ 18“ (вж. БАН, Архив Йор. Иванов, тефтерче 59, л. 6^б).

В другите две статии проф. Иванов обилно използва данните на Зографската и на Хилендарската кондики, в които често се споменават имената Лаврентий и Паисий. От послеслствието на Паисия се знае, че той имал роден брат Лаврентий, игумен на манастира Хилендар, който през 1762 г. бил на 60 години. Тъкмо тази подробност на Паисий се използва при разглеждане на вестите за Лаврентий.

Най-важна е статията „Родното място на отца Паисия се установява. Край на един продължителен спор“ (в. Зора, бр. 5591 от 15. II. 1938). След като припомни дългогодишните спорове по въпроса, проф. Иванов пише: „И в 1934 г., когато открих в Билинския манастир (Брезнишко) една писана вест за Паисиевия брат Лаврентия, пак предупредих в една своя статия във вестник „Мир“, брой 10232 — „да не се отъждествява прибързано това или съвса село с неизвестното още родно място на Паисия, защото непроучените книгохранилища и стари ръкописи все още крият своите изненади“. Веднага след това той добавя: „И наистина издирванията из ръкописите оправдаха възлаганите надежди“. Авторът използва, както вече се каза, само вестите на Зографската и Хилендарската кондики, в които често се споменават имената Лаврентий и Паисий. Според него в повечето случаи отбелязаните тук имена Лаврентий и Паисий се отнасят за автора на „История славеноболгарская“ и неговият брат Лаврентий. Призначито на Паисий, че той имал брат Лаврентий, игумен на Хилендар, дава основание на проф. Йордан Иванов да счита споменаваните в Хилендарската и Зографската кондики две духовни лица Лаврентий и Паисий също за рождени братя. От друга страна, в Хилендарската кондика се казва, че на 17 януари 1765 г. в манастира пристигнал „кир проигумен Лаврентие сос поклонници от Банско и са дарили манастиро со сребреги три кръстове и сос гроша 1153. И на той ден какво е брек а л на света богородица своята оцова кука во Банско за Хилендарския метох за вечно да е така“. Изхождайки именно от тази важна вест, свързвайки я с други исторически вести от онова време, проф. Иванов развива своята теза за Банско като родно място на Паисий.

И наистина, трябва да се каже, че това е сериозен аргумент, непоклатим дори при положение, че Лаврентий и Паисий от Хилендарската кондика са родни братя. Ако това се докаже, тогава отпадат всякакви съмнения. Възниква обаче въпросът — дали Паисий и Лаврентий, чиито имена често се срещат във въпросната кондика, са идентични с автора на „История славяноболгарская“ и неговия роден брат Лаврентий. Или пък — не е ли възможно, покрай Лаврентий, брат на Паисий, да е имало и друг Лаврентий, действително родом от Банско? Впрочем заслужава да се каже, че такова съмнение в правдивостта на тезата на проф. Иванов и резервирано отношение към нея е изразено наскоро след нейното възникване. Наистина в повечето случаи възраже-

нията идат от привърженици на Самоковското и Кралевдолското предание, но това не е така важно. В написаните по този повод статии се припомнят някои забравени или пренебрегнати положения, изказва се дори съмнение в автентичността на Хилендарската и Зографската кондики и пр. В интервю пред журналиста Петко Тихолов професор В. Захариев казал: „В Хилендар не сме имали случая да научим каквото и да било за отец Паисий, нито пък да видим манастирската кондика. В библиотеката бяхме за много кратко време. . . Не познавам и чужди ми са пътищата, по които се съобщава, че била донесена някаква Хилендарска кондика. Не съм имал случая да я видя, въпреки че пътувахме заедно. Спътникът ми нямаше възможност да донесе подобни материали. Не се съмнявам в искрените усилия на уважаемия проф. Йорд. Иванов, който от дълги години се занимава с установяване родното място на отец Паисий“ (в. Дневник, 1838, бр. 11455, стр. 1—4; в. Шоп, 1938, бр. 79). Някои други български учени също се изказват резервирано, предупреждавайки за по-голяма внимателност и прецизност в случая. Проф. Ив. Снегаров например при една анкета казал: „Ако проф. Иванов се е добрал до някакви документи, това е много интересно, но трябва да се проучи внимателно“ (в. Утро, 1938, бр. 8550, стр. 4; там изказване и на П. Мутафчиев). Д. Кацев-Бурски пише съвсем предизвикателно спрямо проф. Иванов: „Вместо да се тури край на спора за родното място на отца Паисия, защото всички доказателства сведочат, че той се е родил в с. Кraleво (Кралев дол), напоследък почитеният професор г. Йор. Иванов се опита да докаже, че се е родил в Банско и с това се предизвиква излишни полемки. Разбирам да се извърши несъзнателно една грешка, която да внесе известно объркване на исторически данни и събития, но когато това става съзнателно с предумисъл, трябва такива грешки да бъдат изправени и споровете прекратени, та да не бъде унижавана българската историческа наука и българските истории“ (в. Шоп, 1938, бр. 79, стр. 3).

И на всичко това проф. Йордан Иванов не отговаря с нищо в печата. Въпросът вече е придобил актуален обществен и научен характер, а виновникът за неговото възникване не взема отношение, не се изказва допълнително. Проф. Иванов е познат като ерудиран български учен, трезв и прецизен в научноизследователската си дейност. Въпреки наличието на много материали по интересувал го въпроси, той не избързваше да прави изводи — все изчакваше, оглеждаше отново въпроса, събираше нови вести. По-нататъшното му премълчаване по въпроса за родното място на Паисий дали не може да се счита като израз на това, че изказаната му теза се нуждае от допълнителни данни, съставки и проучвания?

Трябва да се съжалева, че проф. Иванов не написа по-късно друга обширна работа върху Паисий, въпреки да е разполагал с много материали по въпроса. Впрочем сам той казва: „На друго място ще имам възможност да обнародвам по-обстойно събраните материали, а тук ще изнеса само вестите за родното място на Паисий и за неговия гроб“. А в следващата си статия (в. Зора, 1938, бр. 5596) той изнесе само материали относно рода на Паисий.

Както вече се каза, изходно положение за проф. Йордан Иванов, въз основа на което се изгражда теорията му, е наличието на имената Лаврентий и Паисий в Хилендарската и Зографската кондики. За него няма колебание, че споменатият тук, а също така и споменатия през 1765 г. в руската печатна книга Лаврентий е брат на Паисий. Но задължително ли е такова покритие? Твърде вероятно е в Хилендарския манастир да има повече монаси, носещи име Лаврентий, особено когато става дума за по-значителен период. Според мен тук е основната грешка на проф. Иванов, главното негово увлечение. Впрочем това увлечение е показано и спрямо името Паисий, срещано често в двете кондики, което в повечето случаи той пак счита, че се отнася за нашия историк.

Според познатите извлечения от Хилендарската кондика (обнародвана от мен по препис на проф. Иванов в книгата Паисий Хилендарски, История славяноболгарская. Никифоров препис от 1772 г. Издание на БАН. София, 1961, стр. 195—

203) Лаврентий се споменава между годините 1750—1765, а в Зографската кондика (извлеченията, издадени пак от мене в същата книга) е даден веднъж през 1799 г. Зографският Лаврентий е също назван проигумен, както и Хилендарският, той също води поклонници. Понеже е роден през 1702 г. (по данни на Паисий), може ли да се допуска, че един 97-годишен монах би тръгнал из България за вербуване на поклонници? Но този Лаврентий, като споменат в Зографската кондика и когото проф. Иванов не взема под внимание (ако се съди по публикациите му), нека оставим настрана. Какво е положението с името Лаврентий в Хилендарската кондика, която е главен извор за автора? Там имае следните споменавания:

1. Духовник Лаврентие ирмонах (1750, 1756, 1757, 1759 г.) води поклонници от Видин, Ловеч, Котел, Пирот Сливен, Разлог, Враца.
2. Духовник Лаврентие (1752, 1753, 1754, 1756 г.) води поклонници от Ловеч, Червенска епархия, Калофер.
3. Кир проигумен Лаврентий (1763, 1765 г.) води гости от София, Банско.
4. Духовник кир проигумен Лаврентий (1764 г.) води гости от Златица, Котел.
5. Кир проигумен Лаврентие Хилендарски (1764 г.) води гости от Дупница.
6. Кир духовника Лаврентие, проигумен Хилендарски (1764 г.) води гости от Банско.

Тези няколко назовавания дават известно основание да се допуска, че тук става дума най-малко за двама Лаврентиевци. Правдоподобността на такова предположение се подкрепя от още едно съображение — Хилендарската кондика казва, че през 1750 г. на 30 октомври пристигнал в манастира духовник Лаврентий йеромонах, довеждайки гости от Ловеч. След туй идва нова бележка, според която пак духовник Лаврентий йеромонах пристигнал в манастира през 1750 г. на 10 декември, като сега дава гости от Котел. Пита се — възможно ли е едно и също лице, при онези превозни средства и при неспокойните дни на робството, да потегли от Хилендар, да дойде в Котел, да вербува поклонници и да се завърне отново в Хилендар в продължение на 40 дни, без всякаква почивка след предишното му завръщане от Ловеч? Да се съмняваме в точността на записите, няма основание — кондиките са точни документи. Важна е също бележката от 8 октомври 1756 г., според която кир хаджи Вълчо дошел в манастира заедно с „брат си духовника Лаврентий“. А хаджи Вълчо от Банско е ктитор на Хилендарския манастир. Тази родствена връзка вече е много показателна. След смъртта на хаджи Вълчо (според бележка от 10 декември 1764 г. неговият син дал на манастира 100 гроша за споменаване имената на родителите му) неговият жив брат проигумен Лаврентий през 1765 г., 17 януари, като се завърнал от Банско, завещаел своята бащина къща в Банско за Хилендарския метох. За Лаврентий се казва още, че той води поклонници от много места (Видин, Ловеч, Котел, Сливен, Разлог, Враца, Русе, Банско, Златица, Дупница и др.). От Банско води два пъти поклонници, а от София само веднъж (1763 г.). Срещу това посочено е само едно посещение на Паисий в Банско — неговото „родно“ място, и то много късно — чак 1795 г. 11 май. Вместо това Паисий е на два пъти в София и много други места. Също така за Паисий ни веднъж не е посочена негова родова връзка нито с Лаврентий, игумен на Хилендар, нито с хаджи Вълчо, виден и високо почитан ктитор на манастира (кир Хаджи Вълчо). Такава връзка, както вече казах, е дадена за братята Лаврентий и Хаджи Вълчо от Банско. Да се приема, че това е някакъв случаен пропуск, е малко вероятно, дори недопустимо. Възможно ли е при толкова често отбелязване имената на Лаврентий, Хаджи Вълчо и Паисий нито веднъж да не е било подходящо да се каже, че Паисий (монах, йеромонах и проигумен) е брат на Лаврентий или на Хаджи Вълчо? Защо такова родство се сочи между Хаджи Вълчо и Лаврентий, а се премълчава спрямо Паисий? Такова родство не е дадено и в

Зѡграфската кондика. Каква е истинската причина за този факт? Познатите днес вѣсти не ми позволяват да дам никакъв окончателен отговор на въпроса: той все още се нуждае от изясняне на нови писмени документи. Това безспорно един ден ще бъде извършено. Една от причините за такова премълчаване ще да е простото обстоятелство, че този Паисий не е бил брат на Лаврентий и Хаджи Вълчо.

Следователно може да се допусне съществуването на двама иеромонаси Лаврентиеви, проигумени на Хилендар, игуменствували в различно време. Единият е от Банско, брат на Хаджи Вълчо, а другият е брат на Паисий. Същото предположение важи и относно името Паисий. За изводите на проф. Изанов решителна роля играе убеждението му, че Паисий от Хилендарската и Зѡграфската кондики (в повечето случаи) е идентичен с българския историк Паисий. Наистина в манастирите е заведена практика в един и същ манастир, по едно и също време да не се дава еднакво име на двама монаси, новопосветяван монах не може да получи име на друг монах от същото братство. Тази практика се съблюдава главно по отношение на новопосвѣтѣващи монаси. Нейната сила обаче не се разпростира и върху монаси-пришелци, които идат от друг манастир със свое монашеско име. Пример за такова монашеско движение ни дава самият Паисий, чиито причини за преместване съвсем не са в духа на църковния канон — тежкото материално затруднение на Хилендарския манастир породило „много смущение и несогласие братско“, поради което той решил да отиде в Зѡграф. Там, разбира се, той заживял с известното си вече монашеско име. Сред данните на Зѡграфската кондика по времето на историка Паисий е имало и друг Паисий (наричен старец Паисий, поп Паисий), който води поклонници през 1768 г. от Градѡвр, през 1771 г. от Върдар и др.). А Хилендарската кондика изяснява, че през 1794 г., 22 февруари, Павел Граматик от София станал монах под името иерей П а и с и й Граматик, въпреки същата кондика да говори за един монах хаджи Паисий, който починал чак през 1798 година.

Колкото и рядко да е било името Лаврентий, такива положения са възможни и спрямо него. Не е изключено по свои съображения от друг манастир да се е преместил някой монах, бивш игумен на манастир, запазвайки тиглата проигумен и в манастира, дето дошел да живее.

Позициите на тезата за произход на Паисий Хилендарски от Банско са твърде солидни — те само се нуждаят от доизясняване на някои положения, да се подкрепят с нови данни. Привържениците на другата сериозна теза — самоковската — имат едно важно и трудно оспоримо изказване на Паисий, че той бил „от епархии Самоковския“. Това лично и категорично определение на Паисий, дадено още в наслова на „История славяноболгарская“, принуждава изследвателя да държи сметка за него. То се среща почти във всички преписи и преработки на историята. За грешка тук не може да се говори. Така щото докато банската теза тежи с вѣстите на Хилендарската и Зѡграфската кондики, то самоковската теза получава опора в мисъл, изказана от Паисий. Ясно е, че за окончателното разрешаване на въпроса са нужни още писмени данни. Такива данни безспорно един ден ще се открият — тях трябва да дирим предимно из богатите архиви на светогорските манастири, на първо място в Хилендар и Зѡграф.